संस्कृत व्याकरणस्य प्राशस्त्यम्

- वि. एन्. रङ्गनाथशर्मा

॥ सादरं समर्पणम् ॥

संस्कृत व्याकरणस्य प्राशस्त्यम्

-विद्वान् एन्. रङ्गनाथ शर्मा

इह खलु जगति विविधेषु जनपदेषु जनैरुपयुज्यमाना भाषाः सङ्ख्याया अगोचराः। परःसहस्रमुपलभ्यमानास्वमूषु प्रान्तभेदेन प्रदेश भेदेन रूपान्तरमापादिता क्वचिदेकाऽपि बहुधेव संलक्ष्यते। आरण्यकानामपि जनानां विना भाषां व्यवहारो न सिध्यति। नास्ति पृथिव्यां कोऽपि जनसमुदायस्तादृशः यो भाषां नोपयुङ्क्ते। यश्च भाषां न जानाति नासौ मनुष्यत्वभाक्। वर्णमयी खलु भाषा भवति भेदहेतुस्तिरश्चो मानवस्य। विना च भाषां मानवस्य ज्ञानं नाभि वर्धेत। व्यवहारो न प्रकल्पेत। स्वाभिमतं पुरुषान्तरे संक्रामयितुं नास्ति भाषातः परं साधनम्। आह च युक्ताभिधायी दण्डी -

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेतभुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्यातिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति ॥

एषा च मानवानां सर्वातिशायिप्रयोजनान्यादधती कथमेतेषु प्रादुर्बभूवेति तु दुःशकं विभावयितुम्। विषयेऽस्मिन् भाषाशास्त्रिणां भवन्ति बहवः प्रवादाः, ये किल कृते तु विमर्दे नातीव तृप्तिमुपनयन्ति विचक्षणान्। यथा मानवानामुत्पत्तिस्तथा भाषाणामपीति वेवगुह्यमेतत्। यथार्था विराजते भर्तृहरेर्भारती -

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ॥ इति।

संस्कृतभाषापर नाम्नी देवभाषा सर्वासां भाषाणां जन्मभूरिति इह सांप्रदायिकाः।

यथा तथा वा अस्तु। सर्वासु भाषासु व्याकरणं नोऽपलभ्यते। यस्या वाङ्मयं काव्यशास्त्रादिभिर्न समृद्धम्, यां भाषमाणा न भवन्ति विद्वांसः, तस्या व्याकरणम् दुर्लभम्। व्याकरणशास्त्रमेव भवति समर्थो मानदण्डः कस्याश्चन भाषायाः सिद्धिं समृद्धिं च परिच्छेत्तुम्। स्थिते त्वेवं विमर्दसहे विचारमार्गे संस्कृतभाषा व्याकरणशास्त्रं मूर्धन्यायते सर्वेषां व्याकरणानामिति निष्प्रचम्। ऐकस्वर्येण पाश्चात्यपण्डितैरप्येवमभ्युपगतञ्च। सस्कृतव्याकरणस्य प्राशस्त्ये किं निमित्तमिति किञ्चिन्मीमांसामहे।

व्याक्रियन्ते शब्दा येन तद् व्याकरणम्। अपशब्देभ्यो विविच्य साधुशब्दा येन ज्ञाप्यन्ते तद् व्याकरणम्। अथवा प्रकृति-प्रत्यय विभजन द्वारा साधुशब्दस्वरूपं येन आख्यायते तद व्याकरणम्। यथा संस्कृत व्याकरणेन शब्दाः व्याक्रियन्ते न तथा अन्यभाषीयव्याकरणैः। नापि वा काचिद् वैज्ञानिकी पद्धतिर्वर्णानां पदानां वा विभजते विवरणे वा तेष्वादृता, यथा संस्कृतव्याकरणशास्त्रे समादृता। तथाहि - लोकप्रसिद्धामक्षरमालां तावत् परीक्षामहे। अ, आ, इ, ई, – इत्यादिना प्रथमं स्वराः परिगणिताः। स्वतन्त्राक्षरत्वात् तेषाम्। स्वरस्यापेक्षत्वादुच्चारणे व्यञ्जनानां पश्चात परिगणनम्। तेष्वपि प्रथमं वर्गीयाणां पाठः, ततः परमवर्गीयाणाम्। तत्रापि कीदृशो शास्त्रीय पद्धतिः स्वीकृतेति तावदालोकयताम्। अ, आ इत्यत्र प्रथम ह्रस्वः, अल्पकालापेक्षत्वात। ह्रस्वद्वय सयोगजन्मस्य दीर्घस्य ततः पर पाठः। अयमेवक्रमः इ, ई इत्यादिष्वपि स्वीकृतः। किञ्च वर्णानां स्थानान्यनुरुध्य प्रथमं कण्ठ्य अकारः, ततस्तालव्य इकारः, ततश्च ओष्ठ्यः उकारः। यद्यपि मूर्धन्यः ऋकारः एवोकारात् पूर्वं पठितुमर्हस्तथापि नैषः शुद्धस्वर इति उकारादनन्तर निवेशितः। एवं लृकारोऽपि। इमौ रेफांशेन लकारांशेन च सयुक्तौ व्यञ्जनांशमिश्रौ स्वरौ। ततश्च अकारेकारसंयोगेन जायमानः एकारः, ततश्च तस्य वृद्धिरूप ऐकारः। अयमेव क्रमः ओकारौकारयोरपि द्रष्टव्यः। इमे हि सन्ध्याक्षराः कथिताः। स्वरेभ्योऽनन्तर वर्गीय व्यञ्जनानि पठितानि। तत्रापि कश्चिद् वैज्ञानिकः शास्त्रीयः क्रमः आदृतः, न तु यादृच्छिकः। यद्यपि सर्वे वर्णा मुखे जायन्ते, तथापि मुखस्य कस्मिन् भागे केषु

उपाङ्गेषु वर्णा इमे जायन्त इति सूक्ष्मं विचार्य निर्णीतं महर्षिभिः। तदनुरोधेन प्रथमं कण्ठ्यः कवर्गः पठितः। ततस्तालव्यश्चवर्गः इति क्रमो द्रष्टव्यः। एकस्मिन् वर्गे पञ्च पञ्च वर्णाः निवेशिताः। तदपि निवेशनं नैव यदृच्छया किन्तु न्यायानुसारेण। कचटतपाः खलु तत्तद्वर्गीयाणां मूलभूता वर्णाः। प्रयत्नभेदेन हि एतेवर्णाः महाप्राणात्मना मृदुवर्णात्मना नासिकासाहचर्येण च अनुनासिकात्मना विपरिणमन्ते यथा - वाक् इत्यत्र श्रूयमाणः ककारः स्वरे परे 'वागियम्' इत्यादौ गकारात्मना, 'वाङ्मयम्' इत्यादौ ङकारात्मना च विपरिणममानो दृष्टः। एवमन्यत्रापि अभ्यूहः शक्यो विचक्षणानाम्। तस्मात् वर्गे प्रथमं ककरः, स एव प्रयत्नभेदेन महाप्राणः खकारः। प्रयत्नशैथिल्येन गकारः। श्वासाधिक्येन घकारः। अन्ते च अनुनासिको ङकारः। कण्ठनासिकोभयजन्यत्वात्तस्य। एवं तवर्गादिष्वपि न्यायानुगृहीतो विभागो द्रष्टव्यः। वर्गीयेभ्यः परमवर्गीयाणि पठितानीति युक्तः पन्थाः। तत्र च स्वरद्वयसंयोगेन जायमानानां यरलवानां प्रथमः पाठः। तत्रापि इकाराद्यकारः, ऋकाराद्रेफ, लृकाराल्लकारः, उकारश्च वकार इति न्यायतः संनिवेशः। यद्यपि यकारान्तर वकारः पाठमर्हतीति विभाव्यते, उकारजन्यत्वात् तस्य, तथापि स्थानद्वयजन्यत्वेन तस्य अन्ते निवेशः कृतः। 'वकारस्य दन्तोष्ठम्' इति हि स्मर्यते। वकारस्य दन्त्यत्वात् ओष्ठ्यत्वाश्च लकारान्तरमेव निवेशो युक्ततर इति मन्तव्यम्। ततः परं शषसहाः पठिताः, येषु तालव्यादिक्रमः स्पष्टः।

अत्राह - "ननु च भोः, हकारः कण्ठस्थानकः श्रूयते। तस्य अन्ते निवेशे को हेतुः?" इति। सत्यम्। हकारः सर्वत्र कण्ठस्थानको मन्यते व्याकरणे प्रक्रियार्थम्। किन्तु नासौ वस्तुस्थितिः। उरोऽपि तस्य स्थान क्वचित्। तदुक्तम् -

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च सयुतम्।
उरस्थं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्॥ इति।

यदायं हकारः पञ्चमैरनुनासिकैर्युक्तः - यथा मध्याह्नम्, ब्रह्म - इत्यादौ, यथा यरलवैरन्तःस्थैर्युक्तः, यथा - ह्यः, ह्रदः,

आह्लादः, आह्वानम् - इत्यादौ, तत्र सः उरस्थः एव, न तु कण्ठ्यः अत एव तत्र हकारोच्चारणमस्फुटम । उरसि उच्चार्यमाणात्वात् । एतेन 'ब्राह्मणः' इत्यादौ सांप्रदायिकोच्चारणं दूषयित्वा कर्णकर्कशं हकारस्य स्फुटोच्चारण बोधयन्तो निरस्ता वेदितव्याः। अत एव हकारस्योभयस्थानकत्वेन षकारादनन्तर निवेशः इति सर्वं सुस्थम्।

अन्यदप्यस्ति कारणं सांप्रदायिकम् । सुहृद्भावेन पृच्छामीति चेत् । श्रृणु । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीति शब्दशास्त्रविदां सिद्धान्तः। 'नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुतेः नामाख्यः शब्दो वर्णमयो ब्रह्मतत्त्वमेवेति युक्तरूपम् ।' वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे' इत्यादि श्रुतयोऽप्यत्रानुकूलाः ।

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः ।
आद्यमन्त्येन संयोगादहमित्येव जायते ॥

इत्युक्तदिशा सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः 'अहम्' परमेश्वर एव इति बोधयितुमन्ते हकारस्य निवेश इति सक्षेपः। अत एव पाणिनीय वर्णसमाम्नाये 'हयवरट्' इत्यत्र पठितोऽपि हकारः पुनरपि "हल्" इति अन्ते पठितः। तेन 'अहम्' प्रत्याहार सिद्धिः। तत्र हकारस्य द्विः पाठे व्याकरणप्रक्रियोपयोगीनि प्रयोजनान्तराणि सन्तीति त्वन्यत् ।

ततः पर ळकारो दुःस्पृष्ट इत्यभिधीयमानः क्वचित् पठ्यते। लकार एव किञ्चिदुच्चारणदोषयोगे ळकारो जायते। शाखाभेदेन वेदे क्वचिदेवोपलभ्यमानत्वात् अक्षरमालाया अन्ते क्वचित् प्रक्षिप्तः। क्ष, ज्ञ - इति तु संयुक्ताक्षरद्वयं, नापूर्वो वर्णौ । लिपि वैलक्षण्यात् वर्णान्तरत्वेन प्रतीयमानत्वात् देशभाषाया अक्षरमालायां प्रक्षिप्तौ वैदितव्यौ।

एवं सर्वेऽपि वर्णाः येषु येषु स्थानेषु यैर्यैः प्रयत्नैश्च अभिव्यज्यन्त इति सूक्ष्मदर्शिभिर्भारतीयवैयाकरणै कृतो विभागः। प्रयत्नाः खल्वपि आभ्यन्तराः बाह्याश्चेति द्वेधा विभक्ताः। तत्र आभ्यन्तरः स्पृष्टषत्स्पृष्टविवृतसंवृत भेदात् चतुर्धा। विवारसंवारादि भेदात् बाह्यस्तु एकादशधा। एकैकस्यापि वर्णस्य किं स्थानं कश्च प्रयत्न इति

सूक्ष्मं विभाव्य कृता व्यवस्था। किमेतादृशः शास्त्रीयविचारः प्रवर्तते संस्कृतादन्यस्यां भाषायां? A B C D इत्यादि प्रवृत्तायामाङ्गलाक्षर मालिकायां न कश्चित् क्रमः आदृतः। स्वरैः सह व्यञ्जनानि संमिश्रितानि। एकस्य वर्णस्य बहुधोच्चारणमशास्त्रीयमव्यवस्थितञ्च। A E I O U इत्येवं मन्यमानाः स्वराः किं ह्रस्वाः? उत दीर्घाः? अभयथापि बहुषु स्थलेषु व्यभिचारः। असंष्टुलोऽयमाङ्गलभाषाया-मक्षरविन्यासक्रमः। न कस्यापि वर्णस्य स्थानप्रयत्नौ विचारितौ क्वाप्यन्यभाषा व्याकरणे।

वर्णसमूहः पदम्। पदसमूहो वाक्यम्। वाक्यसमुदायो भाषा। वर्णपदवाक्यानां विभज्यान्वाख्यानं व्याकरणस्य विषयः। तत्र वर्णानां स्वरूपान्वाख्याने संस्कृतवैयाकरणानां कियती सूक्ष्मदर्शिता तलस्पर्शिता चेति किञ्चित् प्रदर्शितम्। इदानीं पदानां व्याक्रियायामेषां कौशलं किञ्चित दर्शयिष्यते। सर्वाणि पदानि नामपदानि क्रियापदानि चेति द्वेधा। निपातास्तु नामपदेश्वेवन्तर्भवन्ति। सर्वेषां पदानां पुनर्द्वेधा भवत्यन्तर्विभागः प्रकृतिः प्रत्ययश्चेति। तत्र नामप्रकृतेः प्रातिपदिकमिति क्रियाप्रकृतेर्धातुरिति च व्यवहार। प्रातिपदिकञ्च निरूढं यौगिक-ञ्चेति द्वेधा। तत्र यौगिकं धातोरेव निष्पाद्यते पाणिनीये। निरूढमपि प्रकृतिप्रत्ययविभागेनोणादिष निष्पादितं। शाकटायनेन यदाह -

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्॥ इति।

अस्त्वेतत् इदं सर्वभाषास्वपि समानम्। संस्कृते तु शब्दजाल-मनन्तमनन्तप्रकारञ्चेति विशेषः। प्रातिस्विकरूपेण संस्कृत शब्दान् परिगणयितुं देवेन्द्रोऽपि न पारयमास। तदुक्तं भाष्यकारेण – "एवं हि श्रूयते - बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्य वर्षसहस्र पतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायण प्रोवाच, नान्त जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता, इन्द्रश्चा-ध्येता, दिव्य वर्षसहस्रमध्ययनकालः। न चान्तं जगाम, किं पुनरद्यत्वे?" इति॥

अनन्ता शब्दा इत्यत्र दिङ्मात्रमिदानीं प्रदर्श्यते। प्रायः सहस्रद्वयसंख्यका धातवः पाणिनीये पठिताः। ते च दशसु गणेषु विभक्ताः। एकैकस्य गणस्य विकरणप्रत्ययतन्निमित्तक कार्यञ्च भिद्यते।

कालमर्थञ्चाश्रित्य एकस्मात् धातो दश लकाराः उत्पद्यन्ते । वैदिकेन लेटा सह एकादश भेदा लकारेषु। एकस्य लकारस्य पुरुषवचन भेदेन अष्टादश प्रत्यया आदिश्यन्त इति एकस्मिन लकारे अष्टादश रूपाणि निष्पद्यन्ते । दशभिर्लकारैर्गुणिते एकेन धातुना १८० रूपाणि तावत् उत्पादितानि भवन्ति । तत्रापि परस्मैपदम्, आत्मनेपदम्, उभयपदम् - इति भेदाः । ततश्च सेट्, अनिट्, विभाषितेट् - इति त्रेधा भेदः । प्रत्ययानां धातुनाञ्च बहुधा विकाराः । यतश्च कर्तरि, कर्मणि, भावे च प्रयोगे रूपभेदाः । नैतावत् । सर्वाण्यपि रूपाणि णिच्, सन्, यङ्, यङ्लुक्षु प्रत्येकं गुणितानि भवन्ति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यश्च आचाराद्यर्थे क्विप्, क्यचि, क्यषि चापरे सुब्धातवः सपद्यन्ते । भूयस्तेभ्यो लकारा इत्यतानि क्रियापदरूपाणि संभवन्ति । एवं धातोरुत्पद्यमानाः कृत् प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यो विभिन्नार्थेषु विहितास्तद्धित प्रत्ययाः च बहवः सन्ति । तथा सन्धि, समास, स्त्रीप्रत्ययादिभिः संभवतां विकाराणां गणने संस्कृत शब्दराशिर्गणयितुमिन्द्रणापि अशक्य एवेत्यहो । भाषाया विशालता गम्भीरता च ।

एतादृश्यामतिमहतः शब्दराशेः कात्स्न्र्येन व्याकरणसूत्रैर्व्यवस्थापनं मनुष्यमात्रस्य दुःशकम्, विना तपोबलम् । अत एव व्याकरण सूत्रकारः पाणिनिराचार्यः मुनिरित्याख्यायतेऽस्माभिः । स खल्वष्टाध्यायीं चतुःसहस्रसूत्रात्मिकां महता यत्नेन निबबन्ध । आह च महाभाष्यकारः पतञ्जलिः - "दर्भपवित्रपाणिराचार्यः प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्राणि प्रणयतिस्म" इति । काशिकाकारो जयादित्यश्च पाणिनेः प्रज्ञातिशयं प्रशसन्नाह - "महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य" इति । इदञ्च पाणिनीयं व्याकरणशास्त्रं कात्यायन पतञ्जलिभ्यां वार्तिककारभाष्यकाराभ्यां वहुधा परीक्ष्य शोधितं पोषित वर्धितञ्च । ततश्च भर्तृहरिकैयट भट्टोजि नागेशादिभिः महावैयाकरणैः तर्ककर्कशयुक्तिभिर्विचार्य विचार्य शब्दशास्त्रं विस्तारितम् । ईदृशविचारलेशोऽपि नान्य भाषाव्याकरणे इति सुधियो विभावयन्तु । अत एव -

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं, त्याज्यं न किञ्चन ॥

इत्यभियुक्तोक्तिः। अद्यापि सन्ति पुरुषायुषं नियोज्य पाणिनीयमधीयानां भारतदेशे। साधु किलोक्तमानन्दवर्धनेन- "प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणा." - इति।

किञ्च अर्थपुरस्कारेण शब्दानां निर्वचनमिति प्रसिद्धमेतत्। विना ह्यर्थं न कोऽपि शब्दः साधुरसाधुर्वा। यथा-अस्वशब्दो निर्धने साधुरश्वेत्वसाधुः। एवं सर्वत्र। अर्थं पुरस्कृत्य प्रत्यया विधीयन्ते। 'चैत्रेण पच्यते' इति वाक्यं साधु, 'चैत्रं पच्यते' इत्यसाधु। तत्र कः प्रकृत्यर्थः? कश्च प्रत्यार्थः? वाक्ये पदार्थद्वयस्य कः संबन्धः? कथमन्वयस्तयोः? कश्च वाक्यार्थः? कथं शाब्दबोधः? शब्दस्य अर्थबोधने का शक्तिः? तत्स्वरूपञ्च कीदृशम्? शाब्दबोधोपयोगिन्यः सामग्र्यश्च काः? इत्येतत्सर्वं व्याकरणशास्त्रस्य विषयः। तदेतत्सर्वं संस्कृतव्याकरणशास्त्रे समीचीनतया परीक्षितम्। "दशरथस्य पुत्रः' इत्यत्र जन्यजनकभावः षष्ट्यर्थः। 'वृक्षस्य शाखा' इत्यत्र अवयवावयविभावः।' चैत्रस्य गृह' इत्यत्र स्वस्वामिभावः- इत्येवं प्रकारेण एकशतं षष्ट्यर्था इति भाष्यकारः। धातोरर्थद्वयम्- फलं व्यापारश्च। तत्र फलं कर्मनिष्ठं, व्यापारः कर्तृनिष्ठः। 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इति वाक्ये तिङ्प्रत्ययार्थः कर्ता। प्रथमान्तस्य अभेदेन तिङर्थे कर्तर्यन्वयः। धातोः संयोगानुकूलव्यापारोऽर्थः। संयोगः फलम्। तस्य कर्मणि ग्रामे अन्वयः। तथा च - 'चैत्राभिन्नकर्तृनिष्ठः ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलो व्यापारः इति शब्दबोधः। इत्येतादृशी विचारपरंपरा समुद्रवीचिरिव उल्लसति किमेतादृशविमर्शन परिपाटी क्वाप्यन्यस्मिन व्याकरणे दृष्टा श्रुता वा?

किञ्चान्यत्। व्याकरणशास्त्रमिदं वेदाङ्गत्वेन दर्शनत्वेन च प्रथितम्। रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः, प्रयोजनम्- इति व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वे प्रयोजनानि दर्शितानि। सर्वदर्शनसङ्ग्रहे 'पाणिनीय दर्शन' सायणाचार्यैः समासेन निरूपितम्। विस्तरेण तु भगवान् भर्तृहरिः स्वकीये वाक्यपदीये प्रत्यपादयत्। "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति" इति सिद्धान्त वचनम्। व्याकरण शास्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतया ध्येतव्यमिति निर्णयो दर्शितः। अत्र तु विस्तरभयान्नास्माभिरत्र तद्विवरणायात्मा व्यापार्यते।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति वाक्यपदीयवचनं केवलनुदाहरामः। एवञ्च -

विशालत्वाद् गभीरत्वात्तलस्पर्शिविमर्शनात्।
दर्शनत्वाच्च गैर्वाण्याः शब्दशास्त्रं प्रशस्यते ॥

इति संक्षेपः ॥